

Mezi živelností a direktivou: Úvahy o řízení společnosti v Československu šedesátých let 20. století

Jan Géryk*

Abstrakt: Na příkladu diskuzí v reformně komunistickém prostředí československých šedesátých let 20. století zkoumá předkládaná studie specifický prostor řízení společnosti mezi póly „živelnosti“ a „direktivy“. Politická situace specifického období poststalinismu byla charakteristická vymezením se proti direktivnímu řízení období zosťreného třídního boje a „kultu osobnosti“. Zároveň však ani zahrnutí tržních prvků do plánovaného hospodářství v té době neznamenalo příklon k plně tržnímu systému, označovanému jako „živelný“. V takto vymezeném prostoru se promýšlely inovativní způsoby řízení, v čele s řízením vědeckým. Autor dochází k závěru, že právě řízení společnosti v prostoru mezi živelností a direktivou klade velké nároky na zvnitřnění si morálky převládajícího společenského systému, přičemž v Československu k tomu mělo přispět i vyhlášení socialismu coby nové epochy v Ústavě z roku 1960. Přesto však autor považuje hledání způsobů řízení v takto vymezeném prostoru v některých prvcích za inspirativní, zvláště v kontextu současných výzev typu změn klimatu či rozvoje umělé inteligence.

Klíčová slova: řízení společnosti, organizovaná modernita, vědeckotechnická revoluce, živelnost, direktiva, reformní komunismus, československý poststalinismus

Úvod

„*Neexistuje nic takového jako společnost! Je zde žijoucí mozaika mužů, žen, lidí a krása této mozaiky a kvalita našich životů bude záviset na tom, jak moc je každý z nás připraven převzít za sebe zodpovědnost a jak je připraven se rozhlédnout a svým vlastním úsilím pomoci těm méně šťastným,*“ sdělila v roce 1987 tehdejší britská premiérka Margaret Thatcherová redaktorovi časopisu *Woman's Own*.¹ Tento výrok, respektive jeho první část, se následně stal jednou z nejcitovanějších charakteristik neoliberalismu, neboť vystihuje základní myšlenku této ideologie: společnost není žádnou konkrétní entitou, která by se dala efektivně a legitimně řídit státními zásahy. Zejména do ekonomiky by stát neměl zasahovat, a to podle neoliberálních teoretiků zvláště z důvodu omezených znalostí, které „*tvoří zábranu možnosti racionálně konstruovat společnost*“. Miliony interakcí mezi soukromými ekonomickými subjekty nelze pozorovat z politického centra – civilizace spočívá „*na faktu, že my všichni máme prospěch ze znalostí, které nevlastníme*“ a které jsou „*široce rozptýlené mezi jednotlivci*“, konstatuje Friedrich von Hayek.²

* Mgr. et Mgr. Jan Géryk, Ph.D., výzkumný pracovník, Centrum pro teoretická studia (Společné pracoviště Univerzity Karlovy a Akademie věd České republiky) a Ústav státu a práva Akademie věd České republiky, v. v. i. E-mail: geryk@cts.cuni.cz. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0792-1713>. ResearcherID: H-8686-2018. Tento výstup vznikl v rámci programu *Cooperatio*, poskytovaného Univerzitou Karlovou, vědní oblast TRAN, řešeného na Centru pro teoretická studia (Společném pracovišti Univerzity Karlovy a Akademie věd České republiky).

1 THATCHER, Margaret – KEAY, Douglas. Interview for *Woman's Own* (“no such thing [as society]”) [rozhovor]. In: *Margaret Thatcher Foundation* [online]. 23. 9. 1987 [cit. 2024-03-14]. Dostupné z: <https://www.margarethatthatcher.org/document/106689>. Jedná se o původní přepis rozhovoru, který následně po redakční úpravě vyšel 31. 10. 1987 v časopisu *Woman's Own* pod titulem „AIDS, Education, and the Year 2000!“.

Budeme-li dále uvažovat nad právem jako nástrojem řízení společnosti, uvádíme zde úvodem neoliberalismus jako příklad doktríny, která je k možnostem práva tak činit výrazně skeptická. A to zejména za situace, kdy zákonodárce nevydává ani tak *obecné zákony*, které platí jednotně pro všechny, ale spíše *opatření* (jakkoli jde formálně o zákony), která regulují dílčí sektory či přerozdělují bohatství ve prospěch dílčích skupin osob. To je podle Hayeka případ vývoje parlamentní demokracie ve 20. století. Chápu-li zákonodárci zákony nikoli jako obecná pravidla správného chování, ale pozitivisticky jako prostě to, co vychází ze zákonodárných orgánů, pak se přestávají omezovat v tom, co za záležitost zákonnou formou upraví. Důsledkem je, že členy zákonodárného orgánu „*zajímá hlavně to, jak si zajistit a udržet hlasy jednotlivých skupin tím, že jim obstarávají zvláštní výhody*“.³

Kořen „problému vládnutelnosti“ tak viděl nejen Hayek, ale třeba také Samuel Huntington coby spoluautor známé zprávy Trilaterální komise⁴ z roku 1975 v přílišném rozšíření demokratické politiky do oblastí, které by neměly demokratickému rozhodování podléhat. Řešení proto mělo spočívat v (silně politickém) rozhodnutí o depolitizaci. Vládnoucí politici se měli vědomě omezit a vymezit (třeba i v ústavním textu) pole, která nadále nebudou podléhat státním zásahům, přičemž zejména mělo jít o ekonomiku, nově řízenou zásadně pomocí tržních mechanismů.⁵ Byť je třeba dodat, že neoliberalismus, na rozdíl od přístupů tzv. *laissez-faire liberalismu*, přece jen předpokládá sice úzký, ale silný stát, který aktivně zajišťuje podmínky pro rozvoj tržního prostředí a případně i brání „*excesům zcela neregulovaného trhu*“, jakkoli v principu odmítá „*státní přerozdělování výsledků tržní soutěže*“.⁶

Pohledem systémové teorie bychom mohli říci, že neoliberalismus zdůrazňuje větší funkční diferenciaci společnosti do samostatných subsystémů (ekonomika, právo, politika, věda atd.), z nichž žádný nefunguje jako centrální. Naopak silnější politizace práva, kterou přinesl sociální stát s četnými zákonodárnými a administrativními zásahy do ekonomiky, byla snahou o politickou integraci společnosti. Takováto snaha však podle systémových teoretiků vede ke krizi racionality, neboť jednotlivé subsystémy si již vyvinuly tak vysokou vnitřní komplexitu, že už si žádný z nich nemůže osvojit schopnost řídit společnost jako celek. Jak vyplývá z díla Niklase Luhmanna, integrační mechanismy se v procesu funkční diferenciaci přesouvají z úrovně společnosti jako celku na úroveň jednotlivých subsystémů. Subsystémy by si pak měly vytvořit takové interní reflexivní mechanismy, díky kterým rozpoznají, co je třeba udělat pro naplnění jejich funkce, a kdy je třeba se naopak omezit. Tak třeba právě politický subsystém si reflexivně vymezí limity tím, že si postupně konkretizuje, co je jeho funkce – tedy přijímání závazných rozhodnutí

² HAYEK, Friedrich von. *Právo, zákonodárství a svoboda: Nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie*. Praha: Prostor, 2011, s. 32, 34.

³ *Ibidem*, s. 371, 376–377. Grégoire Chamayou v tomto kontextu spatřuje Hayekovu inspiraci dílem Carla Schmitta. Schmitt začátkem třicátých let 20. století kritizoval stát jako „*totalní v pouze kvantitativním smyslu*“. Takový stát zasahuje do všech možných oblastí společnosti, neboť se stále ohlíží na pobídky a tlaky dílčích zájmových skupin, jejichž počet a různorodost se zahrnutím nových skupin obyvatel do demokratické obce nutně zvyšuje. „*Pokud stát zasahuje do ekonomiky, je to proto, že společnost zasahuje do státu*“, shrnuje Chamayou schmittovskou logiku. CHAMAYOU, Grégoire. *The Ungovernable Society: A Genealogy of Authoritarian Liberalism*. Cambridge: Polity Press, 2021, kapitola 24; SCHMITT, Carl. *Strong State and Sound Economy: An Address to Business Leaders*. In: CRISTI, Renato. *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism: Strong State, Free Economy*. Cardiff: University of Wales Press, 1998, s. 218–219.

⁴ Nevládní organizace založená v roce 1973 za účelem posílení spolupráce a dialogu mezi Spojenými státy americkými, západní Evropou a Japonskem.

⁵ CHAMAYOU, Grégoire. *The Ungovernable Society*, Úvod a kapitoly 24–25.

⁶ HAUSER, Michael. *Doba přechodu: Transzitivní ontologie a dílo Alaina Badioua*. Praha: Filosofía, 2021, s. 85.

a uchování moci,⁷ a nikoli například hledání pravdy (doména vědy) či určování cen statků pomocí peněžního média (doména ekonomiky).⁸

Kriticky však lze namítnout, že neoliberální depolitizace nevedla ani tak k rovnováze mezi autonomními subsystémy, jako spíše k dominantnímu postavení ekonomického diskurzu, kódování a tempa. Politika coby mocenský (respektive mocensko-ideologický) synchronizátor a integrační element sice ustoupila do pozadí, to však neznamená, že by neprobíhal jiný typ synchronizace. Pomalejší společenské subsystémy, které nezrychlily tak jako oblasti ekonomiky či médií (jež nabraly značnou dynamiku díky globalizaci a revoluci v informačních a komunikačních technologiích), se dostávají pod tlak právě těch akcelerovaných subsystémů. Tak se například univerzity v neoliberálním prostředí sice „vymaňují z politického a byrokratického područí“, nicméně na druhé straně přejímají ekonomické metriky hodnocení a přizpůsobují se některým dalším ekonomickým vzorcům, což dokládají výrazy jako „produkce znalostí“.⁹

I ekonomický diskurz se tak může rozšiřovat do oblastí, kde původně nebyl přítomen. Na rozdíl od politické integrace společnosti ovšem u té tržní nemáme takovou představu konstrukce. Není totiž založena na normách, hodnotách a symbolech coby produktech cíleného komunikativního jednání, ale je důsledkem působení „neviditelné ruky trhu“, která v souhrnu sladuje množství interakcí ekonomických subjektů vedených jejich vlastními zájmy. Integrace společnosti tak probíhá „za zády aktérů“.¹⁰ Takováto „spontánnější“ integrace dodává trhu auru něčeho objektivnějšího, než je zákon či administrativní opatření, za jejichž vydáním a působením si můžeme snáze představit konkrétní mocenskou skupinu.

Pokud koncepty pro ilustraci velmi schematizujeme, tak tržně integrovanou společnost by Hayek považoval za založenou na „spontánním řádu“, za takovou, jejíž uspořádanost je dána nikoli „postupy a institucemi vědomě vytvořenými“, ale „procesem evoluce“.¹¹ Naopak zákonodárství umožňuje skokový (revoluční) rozvoj společnosti, neboť může nastavit taková pravidla, která přítomné společenské zvyklosti předbíhají, a být tak pokrokovým elementem. Což je dáno již samotnou skutečností, že zákony se mění volným aktem zákonodárce stabilizovaným do právního textu, nikoli postupnou změnou praxe jako obyčeje. Psaná norma tak funguje na principu „kontrafaktické stabilizace“ a platí i tehdy, pokud jí společenská praxe neodpovídá. Pokrok je pak důsledkem mimo jiné toho, že se lidé přizpůsobí i normě, která zatím neodpovídá zavedené společenské zvyklosti, a to již z toho důvodu, že jsou zvyklí prostě dodržovat právo (byť třeba jen z důvodu hrozby sankce).¹² Toho pak vlády využívají k politickým reformám, které se snaží konstruktivistickým způsobem překonat současný stav.

⁷ TEUBNER, Gunther. Substantive and Reflexive Elements in Modern Law. *Law & Society Review*. 1983, Vol. 17, No. 2, s. 271–272.

⁸ Tabulku médií a kódů některých subsystémů lze najít například v ŠUBRT, Jiří. Luhmannův teoretický pokus o postižení komplexity moderní společnosti. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*. 1996, č. 2, s. 34.

⁹ GÉRYK, Jan. *Společnost úzkosti: Jak souvisí politika, čas a duševní zdraví*. Brno: Host, 2023, s. 257, 24–25. K přejímání ekonomického jazyka v akademické sféře viz VOSTAL, Filip. *Accelerating Academia: The Changing Structure of Academic Time*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016, s. 80–81.

¹⁰ HABERMAS, Jürgen. *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press, 1996, s. 25–26, 39–40.

¹¹ HAYEK, Friedrich von. *Právo, zákonodárství a svoboda*, s. 20.

¹² GÉRYK, Jan. *Společnost úzkosti*, s. 209–210. Pojem „kontrafaktické stabilizace“ zde převzat z LUHMANN, Niklas. *Právo společnosti*. Praha: Academia, 2021, s. 108.

Toliko úvodní analýza neoliberalismu a jeho vztahu k právu a řízení společnosti, jejímž účelem bylo jednak poskytnout nám základní pojmosloví, které bude užitečné i v následujícím textu, a zároveň pro kontrast popsat ideologii, jež se kriticky vymezila proti hlavnímu předmětu našeho zkoumání, tedy proti společností *organizované modernity*. Následující postup textu bude takový, že nejprve si epochu organizované modernity, jak označuje sociolog Peter Wagner období od konce 19. století do šedesátých let 20. století, stručně charakterizujeme v jejích obecných rysech.¹³ Poté přejdeme ke konkrétnímu případu naší studie, kterým budou diskuze o právu a řízení společnosti v kontextu československého poststalinismu.¹⁴ Tím navážeme na některé současné publikace, které se problematice řízení a role expertů či inteligence v kontextu socialistického Československa podrobně věnují,¹⁵ a doplníme jejich závěry o právněteoretické, respektive právněsociologické rámování. Základním prostorem, který se pokusíme popsat, je prostor mezi „direktivou“ a „živelností“. Diskuze vedené v šedesátých letech totiž na jedné straně většinově odmítaly direktivně-administrativní řízení a plánování, typické pro období stalinismu, ovšem na straně druhé nemohly a nechtěly překročit hranici od plánovitého ovlivňování trhu směrem k úplné tržní „živelnosti“, jež později na Západě charakterizovala neoliberalismus. Ukážeme, že takto limitované prostředí paradoxně podněcovalo k inovativním myšlenkovým pokusům, kdy se řízení mělo ať už postupně upozadovat, neboť právo mělo ustupovat socialistické morálce, nebo získávat stále vědecktější formu.

1. Organizovaná modernita

Podle již zmíněného Petera Wagnera je základní charakteristikou modernity specifický vztah mezi svobodou a disciplínou. Vůdčí diskurz modernity byl emancipační – demokratická politika, tržní ekonomika a vědecké poznání měly člověka osvobozovat od mocenského působení vrchnosti či církve. Zároveň však bylo zřejmé, že povaha člověka a fungování reálného světa nepovedou k učebnicovému průběhu této emancipace, a proto moderní instituce působily nejen osvobodivě, ale také disciplinačně.¹⁶

V Evropě byla tato souhra svobody a disciplíny zřetelně vidět na přelomu 19. a 20. století, kdy si velká skupina obyvatelstva – tehdy zejména dělníci – vymohla začlenění do moderních institucionálních struktur: na velkou část populace se tak rozšířilo nejen volební

¹³ WAGNER, Peter. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London: Routledge, 1994, s. 68, 73.

¹⁴ Počátek éry poststalinismu zasazujeme v inspiraci historikem Pavlem Kolářem do roku 1956, kdy proběhl zásadní XX. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS), na němž Nikita Sergejevič Chruščov kritizoval stalinický kult osobnosti. Vedle kritiky kultu osobnosti v tomto období zároveň oslabuje „představa přímočarého a nezvratného historického vývoje“, což umožnilo pluralitu představ o budoucnosti, včetně ideje návratu. Nešlo však o pouhou nápodobu existujících vzorů, poststalinští komunisté „ve svém úsilí o „napravení chyb“ stalinismu hledali alternativní skutečnost“. Viz KOLÁŘ, Pavel. *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019, s. 13, 23. V československém kontextu pak konec svébytného období poststalinismu umístíme do počátku normalizace v letech 1969–1970.

¹⁵ Například SOMMER, Vít a kol. *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019; HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco. „O nový československý model socialismu“. *Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2015; KOPEČEK, Michal (ed.). *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu (1980–1995)*. Praha: Argo, 2019. HAUSER, Michael (ed.). *Pražské jaro. Logika nového světa – Od reformem k revoluci*. Praha: Filosofie, 2022; MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „Rehabilitovat Marxe!“. *Československá stranická inteligence a myšlení poststalinické modernity*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2020.

¹⁶ WAGNER, Peter. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, s. xii, 9.

právo, ale také třeba konzumní možnosti a moderní kulturní vzorce. Tento pohyb však podle Wagnera vyvolal obavy, zda jej bude možné zvládnout a nedojde k destabilizaci společnosti. Proto v tomto období dochází také k větší formalizaci společenského jednání, konvencionalizaci a homogenizaci.¹⁷ Klíčová je v tomto procesu úloha společenských věd a uvědomění si, že pokud je zde snaha dostat společenskou skutečnost pod kontrolu, je třeba ji nejprve dobře (objektivně vědecky) poznat. Společenské vědy tak zavádějí nové klasifikace a koncepty, z nichž následně vycházejí právní kategorie a pravidla. Účinnějšího řízení společnosti je tak dosaženo *konvencionalizací shora*.¹⁸

Dodejme však, že toto poznání společnosti jako celku a jemu uzpůsobená pravidla nepřispělo pouze k větší kontrole společnosti, ale také ke zlepšení životních podmínek řady lidí. Jak poznamenává Duncan Kennedy, *klasická liberální právní teorie*, převládající v 19. století, postrádala kvůli svému přílišnému důrazu na smluvní svobodu jednotlivce povědomí o vzájemné provázanosti vztahů v celé struktuře moderní společnosti. Tato právní teorie tak jen obtížně vnímala nerovnosti a sociální problémy, jakým byl například stav městských chudinských čtvrtí. Až propojení právní teorie s deskriptivní analýzou společnosti, kterou poskytovaly sociologie či ekonomie, mohlo vést k reformně orientované normativitě. *Právní teorie sociální* coby právní teorie období organizované modernity tak chápe právo účelově jako regulatorní mechanismus umožňující směřovaný celospolečenský vývoj. Jejimi hlavními postavami tak nejsou ani tak individuální ekonomické subjekty vstupující do smluvních vztahů, jako spíše zákonodárce upravující různé aspekty společenského života a administrativní pracovník, který napomáhá zákony uvádět v život.¹⁹

Prvotní úspěchy racionalizace řízení ve zvýšení produktivity a sociálního zákonodárství v potlačení rizik třídního konfliktu vedly již v meziválečném období k tomu, co historik Vít Sommer nazval „plánovací euforií“, kdy se politici a experti shodovali na možnosti vědy a racionálního systému vládnutí usměrňovat hospodářský a společenský vývoj.²⁰ Stát organizované modernity měl především vyloučit „živelnost“ a i „sociálně protikladné, smířit a přeměnit v ovladatelnou, manipulovatelnou součást racionalizované struktury“.²¹ Konfliktní řešení sociálních problémů mělo být nahrazeno tím vědeckým a objektivním. Takto například na pražské konferenci o vědeckém řízení v roce 1924, jejíž sté výročí si letos připomínáme, představil polský teoretik řízení Edwin Hauswald jakožto jednotící ideu produktivismus: „*Myšlenka produktivismu může harmonicky sjednotit úsilí lidí různých názorů – liberálů, konzervativců i socialistů – tím, že obrací jejich pozornost k základu každé lidské organizace, totiž k bezpečné, plynulé a rozsáhlé výrobě veškeré vybavenosti a potřeb pro naši existenci.*“²²

¹⁷ Ibidem, s. 17.

¹⁸ Ibidem, s. 76; SOMMER, Vít. Ve jménu pokroku: zvědečtění politiky, technokracie a expertní vládnutí v moderní době. In: SOMMER, Vít a kol. *Řídit socialismus jako firmu*, s. 16–17. Spolu s filosofem Michele Foucaultem pak ještě dodejme, že s postupem 19. a 20. století nešlo při společenské kontrole jen o disciplinaci individuálních těl jako v institucích typu kasáren či továren, ale také o biopolitická opatření pracujících s celými populacemi či přímo lidským druhem. FOUCAULT, Michel. *Je třeba bránit společnost: kurs na Collège de France 1975–1976*. Praha: Filosofia, 2005, s. 218.

¹⁹ KENNEDY, Duncan. Three Globalizations of Law and Legal Thought: 1850–2000. In: TRUBEK, David M. – SANTOS, Alvaro (eds). *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*. New York: Cambridge University Press, 2006, s. 38, 22, 43. Souvisejícím pohybem vyplývajícím z nestability systému založeného na spontánním svobodném sdružování jednotlivců byla organizace lidí ve větších celcích, ať šlo o (oligopolní) korporace, odbory či masové politické strany. K tomu MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „Rehabilitovat Marxe!“, s. 13.

²⁰ SOMMER, Vít. *Ve jménu pokroku*, s. 22.

²¹ ŠAMALÍK, František. *Člověk a instituce: Antinomie moderní demokracie*. Praha: Svoboda, 1967, s. 14.

1.1 Stalinistická varianta organizované modernity a její kritika

Technokratické a produktivistické představy o harmonizaci společnosti vědeckými metodami ovšem nebyly jedinou podobou organizované modernity. Jak ukazuje Kennedy, režimy odvolávající se na marxistickou ideologii si z právní teorie sociální osvojily jen některé prvky. I u nich byl kladen důraz na společenské řízení, nicméně to bylo zejména v prvních fázích ustavování režimu rámováno nikoli technologickou neutralizací mezitřídního napětí, ale naopak konfliktní ideologií třídního boje.²³ Dynamiku revolučního socialismu tak tvoří dvě fáze. Konečným cílem je samozřejmě také harmonický stav, kdy „konflikty mezi vůlí jednotlivce, řádem společnosti a přírodou zmizí, neboť cokoli, co ve společnosti či přírodě člověka utlačuje, bude zničeno“. Nicméně v průběhu dosahování tohoto cíle je zde naopak ochota podřídit přírodu i společnost radikální manipulaci, aby byl úkol splněn co nejrychleji.²⁴

Socialistický zákonodárce revolučně přetvářející společnost tak snad ještě intenzivněji než zákonodárci v jiných kontextech pocítoval náročný úkol, který v obecné rovině popsal Jiří Boguszak v textu z druhé poloviny šedesátých let. Podle Boguszaka je při každé úvaze *de lege ferenda* třeba si ujasnit, co je v dané situaci lepší a horší řešení: zda „pomalejší vývoj umožňující hladší, automatictější realizaci práva, která je podmíněna souladem práva s právním vědomím masy“, nebo „urychlení vývoje“ prosazováním perspektivních zájmů v právu „i za cenu dočasného prohloubení rozporu práva a právního vědomí masy“. V prvním případě je rizikem omezená akceschopnost, neboť politika přece jen je „sférou volby“ jdoucí proti „ztotožnění přírodních a společenských zákonitostí“; v druhém případě hrozí libovůle.²⁶

Podobné debaty se vedly i na poli ekonomického plánování, a to již v rané fázi sovětského režimu. Zatímco Nikolaj Kondratjev, stojící za leninskou Novou ekonomickou politikou, prosazoval metodu, která budoucí vývojové tendence předpovídala pomocí analýzy historických trendů a třeba i místních zvyklostí, po nástupu Josifa Stalina k moci se prosadila teleologická forma plánování, zastávaná Stanislavem Strumilinem. Pro tento

²² HAUSWALD, Edwin. Principles of Productivism. In: *First International Management Congress: Reports of the Proceedings of the First International Management Congress in Prague (PIMCO), July 20–24*. Praha: The Masaryk Academy, 1925, s. 4. Výstižně a zároveň silně kriticky popisuje tuto víru v moc techniky neutralizovat společenské konflikty ve své esejí z roku 1929 Carl Schmitt. Pozoruje, jak se v evropských novověkých dějinách řešily ústřední typy konfliktů dané doby tím, že se vytvořila nová centrální oblast, která nabyla primární důležitosti a na jejímž poli nalezly sváříci se strany shodu. Tak například náboženské války raného novověku utichly tím, že se centrální oblastí stal národní stát, který z příslušníků svářících se konfesí učinil spolu-občany, resp. příslušníky téhož národa. Problém byl však v tom, že v nové centrální oblasti se rovněž utvořilo konfliktní pole a „[Z] náboženských válek se staly národní války 19. století“. Podobně tomu bylo s přesunem centrální oblasti na pole ekonomiky a rodícím se třídním konfliktem. Až s přesunem centrální oblasti do sféry techniky měla podle technooptimistů 20. století nastat definitivní neutralizace: „Zdánlivě totiž neexistuje nic neutrálnějšího než technika. Ta slouží každému takovým způsobem, jakým je možné rozhlas použít pro zprávy všeho druhu a jakéhokoli obsahu [...]“ Schmitt takovýto náhled odmítá, neboť technika „právě proto, že slouží komukoli, není neutrální“, a nakonec očekává, že i na půdě techniky vyroste seskupení přátel a nepřátel. SCHMITT, Carl. *Epocha neutralizací a depolitizací*. In: SCHMITT, Carl. *Pojem politična*. Brno – Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury a OIKOYMENH, 2007, s. 86–88, 91.

²³ KENNEDY, Duncan. *Three Globalizations of Law and Legal Thought*, s. 42.

²⁴ UNGER, Roberto Mangabeira. *Law in Modern Society: Toward a Criticism of Social Theory*. New York: The Free Press, 1977, s. 231.

²⁵ BOGUSZAK, Jiří. K sociální podstatě práva (Právo, svoboda a rovnost). *Právník*. 1967, roč. 106, č. 4, s. 308.

²⁶ ŠAMALÍK, František. Základní problémy politického řízení společnosti. In: KRÁL, Miloslav a kol. *Věda a řízení společnosti*. Praha: Svoboda, 1967, s. 189.

model plánování byl primárním vodítkem naopak cíl, kterého bylo třeba dosáhnout,²⁷ což umožňovalo zásadně rozšířit mezeru mezi prosazovanými opatřeními a společenskou fakticitou. Jak ostatně uvedl sám Strumilin: „*Pokud budeme pouze extrapolovat z minulosti, nanejvýš tím prodloužíme minulost v revidované a rozšířené podobě o dalších pět či patnáct let. Takto ovšem nevybudujeme nový společenský řád.*“²⁸

Tento teleologický model plánování byl dobře slučitelný s vulgárně pozitivistickým pojetím stalinistického práva, jak jej teoreticky definoval Andrej Vyšinskij, tedy jako „*souhrn norem, vyjadřujících vůli vládnoucí třídy a vydaných nebo uznaných státem, který sankcionuje jejich vynutitelnost*“. Obojí pak bylo důležitým terčem poststalinistické kritiky poukazující na negativní důsledky „subjektivismu státní moci“, jenž při plánování ani právotvorbě nehleděl na společenskou skutečnost.²⁹ Tato kritika, jejímiž představiteli byli v šedesátých letech například Zdeněk Mlynář nebo František Šamalík, vnáší do právního myšlení sociologické prvky a tvrdí, že „*abychom mohli mluvit o právu jako společenském jevu, musíme vidět, že je potřebná jednota této formy s určitým obsahem*“. Soubor státem vydaných závazných norem je jen „*formálně mocenská stránka problému ‚člověka před zákonem‘*“, na niž bylo ovšem právo období kultu osobnosti redukováno, vedeno „*škodlivou vírou ve větší účinnost*“, je-li zdůrazněn jeho mocenský charakter. Obsahový aspekt práva zohledňuje až pohled, podle něhož je právo „*určitá forma samotných lidských vztahů*“. Člověk se zde v podobě zákona střetává „*s produktem svého společenského bytí*“ a chápe meze své činnosti, jež „*jsou kladeny charakterem společenské skutečnosti*“. I právo tak musí respektovat objektivní rysy například zbožné peněžních vztahů.³⁰

Mlynář v tomto kontextu připomíná tezi Karla Marxe z textu *Občanská válka ve Francii* o tom, že není úkolem dělnické třídy, „*aby uskutečňovala ideály; jejím úkolem je, aby uvolnila prvky nové společnosti, které se již vyvinuly v lůně hroutící se buržoazní společnosti*“. Buržoazní člověk-občan může být nahrazen neodcizeným člověkem rozvíjejícím svou aktivní lidskou podstatu „*jedině reálným vývojem prvků nové, komunistické společnosti*“, nikoli negací skrze nový ideál. Pokud je negace buržoazní společnosti chápána naopak jako „uskutečnění ideálu“, jako tomu bylo podle Mlynáře v období stalinismu, „*nabývá na významu přímé využití státní moci*“ a potírání nepřátel daného ideálu.³¹ Z temporálního hlediska byla metoda „uskutečňování ideálu“ přílišným nadřazením budoucnosti nad ostatní časovosti, což vedlo k ospravedlnění použití jakýchkoli (i násilných) prostředků v přítomnosti, parafrázujeme-li závěry filosofa Milana Machovce.³² V podobném duchu

²⁷ SOMMER, Vít. Vědecky řízená společnost: plánování, organizace a technokracie ve státním socialismu. In: SOMMER, Vít a kol. *Řídit socialismus jako firmu*, s. 34.

²⁸ Citováno z MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 45.

²⁹ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Stát a člověk: Úvahy o politickém řízení za socialismu*. Praha: Svobodné slovo, 1964, s. 100. U definice práva jako výrazu zájmů a vůle vládnoucí třídy je třeba si připomenout, že stejně definovala marxistická kritika i právo buržoazní. Rozdíl viděli státněsocialističtí právníci v tom, že zatímco buržoazní právní a politická věda tuto skutečnost „*zakrývá a fetišizuje ‚vládu práva‘ jako údajně neutrální a nadtřídní prvek řádu, socialismus své třídní určení nijak nepopírá*“, neboť jeho přiznaným cílem je vybudování nové společnosti. KOPEČEK, Michal. *Vládnout právem: Česká právní věda od „represivní legality“ k právnímu státu, 1969–1994*. In: KOPEČEK, Michal (ed.). *Architekti dlouhé změny*, s. 54.

³⁰ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Stát a člověk*, s. 99, 102, 75, 73.

³¹ *Ibidem*, s. 18, 21. Nutno však dodat, že Mlynář – aniž by obhajoval stalinské zločiny, které „*nebyly objektivně nezbytné ani ve specifických podmínkách existence socialismu v tehdejší SSSR*“ – uznává nutnost určité míry „uskutečňování ideálů“ během třídní revoluce. Bez toho se lze v podmínkách, kde jsou základní společenské rozpory „*neřešitelné uvědomělým, vědecky podloženým postupem oficiálních orgánů společenského celku*“, obejít jen těžko. Tam, kde „*řešení rozporů musí nabývat podobu ‚exploze‘*“, je podle Mlynáře třeba počítat i s důsledky této exploze. *Ibidem*, s. 21, 20.

³² K tomu MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 161.

kritizoval „utopickou politiku“ Šamalík, když tvrdil, že „v racionálně (nebo vědecky) stanovených politických cílech je mezi minulostí, současností a budoucností zachován organický svazek“.³³

Stalinistická praxe řízení ovšem byla později v šedesátých letech kritizována nejen za subjektivismus, ale i za prohřešek na první pohled opačný, tedy za *nutnostářství*. Společenské zákony se podle kritiků v předcházejícím období „vydávaly za něco neosobního, co stojí nad lidmi, nad jejich vědomím a nezávisle na jejich vůli řídí jednoznačně rozvoj společnosti“. Důsledkem toho byl „historický fatalismus“, uvědomění si, že lidem nezbyvá než „poznávat společenské zákony a řídit se podle nich“.³⁴ Plánuje-li se podle „nutnostářských“ principů, pak „přestože plán není plněn (a měl by tedy být změněn), měří se skutečnost plánem, a nikoli plán skutečností, a v dalším plánování se opět vychází z plánu, a ne ze skutečnosti“.³⁵ Ideologický rámec stalinismu však to, že plán neodpovídal reálným společenským možnostem, nepovažoval za subjektivismus – plán měl odpovídat poznání skutečnosti jaksi vyššího řádu, skutečnosti dějinného procesu směřování ke komunismu. Jak uvádějí současní badatelé Jan Mervart a Jiří Růžička, takovéto „objektivní“ poznání spočívalo u komunistické strany, která se právě povýšením stranického stanoviska na vědu snažila vyhnout tomu, aby její revoluční politika byla „nahlížena jako ‚subjektivně idealistické‘ rozhodnutí“.³⁶ Můžeme tedy shrnout, že ať už poststalinistická kritika označovala svůj terč jako subjektivismus, nebo naopak nutnostářství, mířila v zásadě na totéž – na přílišné rozevření mezery mezi normativitou plánu (tím, co „má být“) a aktuální společenskou fakticitou (tím, co „je“).

Charakteristickým znakem reformního myšlení šedesátých let tak byla snaha tuto mezeru mezi ideálem a skutečností přivřít, přičemž klíčovým postupem v této věci měla být decentralizace řízení, respektive alespoň částečný přesun ze státně-administrativního řízení přímými direktivami k působení mechanismů jiných subsystémů, ať už šlo o trh, vědu, či morálku. Toto stanovisko bylo odůvodněno postupem z revoluční fáze do fáze dobudovaného socialismu. Jak vývoj shrnul autorský tým pod vedením filosofa Radovana Richty, revoluční období je situací, kdy není možné se „ohlížet na stará ekonomická a společenská pravidla“, ale kdy zároveň nová ještě nejsou vypracována. V takovém případě je logické, že se častěji využívá přímých administrativních direktiv coby nástroje přebudování společenského řádu. Problém však nastává, pokud direktivní přístup postupně zcela zevšeobecní, vyloučí ekonomické prostředky a suspenduje společenské normy, propadne moci „subjektivistického vměšování“ a dirigování „ve slepé iluzi, že se tím odstraňuje živelnost“.³⁷ Automaticky probíhající společenské procesy je podle Richtova týmu možné řídit nepřímou a objektivně modelovat, nicméně odstranit se nedají a je třeba

³³ ŠAMALÍK, František. *Základní problémy politického řízení společnosti*, s. 189. Zde však spolu s historikem Stephenem Kotkinem učiníme poznámku, že uskutečňování ideálů bylo i ve stalinských režimech v realitě každodenních životů spjata s tím, že „to, jak přesně byly tyto programy naplňovány, ale třeba i jak byly obcházeny a nepředvídatelně měněny, svými akcemi a reakcemi, iniciativami a odpověďmi významně ovlivňovali jednotliví aktéři“. Pokud aktér v každodenním jednání narazil na přílišnou utopičnost, tedy nerealizovatelnost plánu, kladl jistý odpor – a to „aniž by to, čemu odporuje, nutně odmítal“. Výsledkem pak přeci jsou různé druhy „kompromisů, kteréžto si takový odpor vynucuje na sociálních inženýrech nalézajících se na vrcholech mocenských pyramid“. KOTKIN, Stephen. *Magnetická hora: Stalinismus jako civilizace*. Praha: Dauphin, 2021, s. 54–55.

³⁴ KÝN, Oldřich. Společenská aplikace kybernetiky. In: KRÁL, Miloslav a kol. *Věda a řízení společnosti*, s. 145.

³⁵ TLUSTÝ, Vojtěch. Obecné filosofické a sociologické problémy řízení. In: KRÁL, Miloslav a kol. *Věda a řízení společnosti*, s. 52.

³⁶ MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „Rehabilitovat Marxe!“, s. 17.

s nimi počítat. Direktivní řízení navíc naráží na „nepřekročitelné hranice“ s dokončováním procesu industrializace.³⁷ V následující části textu se tak zaměříme na způsoby, jakými mělo být podle dobových debat direktivní řízení nahrazováno.³⁸

2. Právo a řízení společnosti v šedesátých letech

2.1 Nová ústava a socialistická morálka

„Socialismus v naší vlasti zvítězil! Vstoupili jsme do nového období našich dějin a jsme odhodláni jít dále k novým, ještě vyšším cílům. [...] Není již u nás vykořisťovatelských tříd, vykořisťování člověka člověkem je vždy odstraněno. [...] Všechno naše usilování směřuje nyní k tomu, abychom vytvářeli materiální a duchovní předpoklady pro přechod naší společnosti ke komunismu.“ Tak je deklarováno v Prohlášení uvozujícím Ústavu Československé socialistické republiky z roku 1960.³⁹ A jak následný vývoj ukázal, toto prohlášení nebylo pouhou ornamentální deklarací, nýbrž důležitým argumentačním vodítkem pro transformaci právního a politického řádu.

Když na konci padesátých let fakticky „přestala existovat poslední třída spojená s existencí soukromého vlastnictví výrobních prostředků“ tím, že se z individuálně hospodařících zemědělců stali členové Jednotného zemědělského družstva (JZD), vedlo to k jistému sebeuspokojení nad tím, že byly „dovršeny sociálně třídní přeměny“.⁴⁰ To bylo důležitým podnětem k zmíněnému ústavnímu završení revolučního období a návazně také například k reformě občanského práva, jež se mělo nové etapě přizpůsobit. Sledoval se argument, že neexistuje-li již třída soukromých vlastníků, je uspokojování osobních potřeb občanů „převážně zabezpečováno socialistickými organizacemi; vztahy, které mezi nimi a občany vznikají, mají již plně socialistický charakter a nelze je proto regulovat pomocí tradičních právních forem“.⁴¹

Výsledkem tak bylo, že občanský zákoník č. 40/1964 Sb. byl ve svém původním znění vysoce inovativním počinem, který v optimistickém duchu nastoleném ústavním prohlášením počítal s postupným sblížováním práva a socialistické morálky. Dobová literatura kladla za cíl to, že socialistické právo bude svými institucemi (včetně těch občanskoprávních) vychovávat lidi k tomu, že s vylepšujícími se materiálními podmínkami života se budou ve svém chování stále více „řídít morálními kodexem komunistické společnosti“, což nakonec vytvoří zárodek zániku práva jako svébytného systému.⁴² Tak důvodová zpráva k novému zákoníku uvádí, že „[s]bližování práva a morálky umožňuje i to, že občanský

³⁷ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí: Společenská a lidská souvislosti vědeckotechnické revoluce*. 3. rozšířené vydání. Praha: Svoboda, 1969, s. 264–265. Automaticky probíhajícími procesy zde autorský kolektiv míní ty, u nichž „není možné stanovit předem každý parametr“, ty, jež mají jistou vlastní „vůli“ a při nichž systémy samočinně reagují. *Ibidem*, s. 263.

³⁸ Zde doplníme, že změny řízení, o kterých budeme dále pojednávat, nemají za cíl vydat se za horizont modernity, ba spíše naopak. Jak píše Mervart s Růžičkou, poststalinismus usiloval o „zacelení jizev stalinské modernity prostřednictvím úplné a důsledné socialistické modernity“. MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „Rehabilitovat Marxe!“, s. 12.

³⁹ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb. Ústava Československé socialistické republiky.

⁴⁰ JIČÍNSKÝ, Zdeněk. *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*. Praha: Prospektum, 1992, s. 15.

⁴¹ Důvodová zpráva k zákonu č. 40/1964 Sb., občanský zákoník. In: *psp.cz* [cit. 2024-03-18]. Dostupné z: https://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/t0156_09.htm. Pro upřesnění dodejme, že článek 9 Ústavy z roku 1960 připouští „v mezích socialistické hospodářské soustavy [...] drobné soukromé hospodářství založené na osobní práci a vylučující vykořisťování cizí pracovní síly“.

⁴² ELIÁŠ, Josef – GLOS, Josef. K nové kodifikaci občanského práva. *Právník*. 1962, roč. 101, č. 4, s. 300–301.

zákoník může mít i některé normy bez sankce, neboť za podmínek, které jsou v socialistické společnosti, se takové normy mohou prosadit i jen výchovným působením“. Představa, že ve společnosti již není antagonistických tříd, pak vedla k tomu, že osnova občanského zákoníku vycházela podle důvodové zprávy z předpokladu, „že zájmy jednotlivce a společnosti jsou za socialismu v zásadním souladu“.⁴³

Jak však namítal ve své samizdatovém a po roce 1989 vydaném díle dřívější člen komise pro přípravu Ústavy z roku 1960 Zdeněk Jičínský, zmíněný předpoklad byl pouze další variací na příliš velkou mezeru mezi právem a společenskou skutečností. Tehdejší stranická ideologie prezentovala představu značného zjednodušení sociálních vztahů. Se změnou třídní struktury a ideově homogennější společností měla přijít i „změněná povaha normativní právní regulace, která již nemusí být tak podrobná a rozsáhlá jako dříve, protože některé společenské vztahy nepotřebují již být upravovány právně, ale stačí jejich sociálně morální regulace“. S tímto odůvodněním pak v občanském právu došlo k vypuštění údajně již nepotřebných institucí, jakými byly třeba vydržení, služebnosti či relativní neplatnost právních úkonů. Podle Jičínského však materiální potřeby a zájmy člověka některé vypuštěné instituty i nadále vyžadovaly. Chybějící právní úprava pak v důsledku vedla k vytvoření právně neupraveného černého trhu, kde jsou občané, kteří chtějí uspokojit své potřeby, bez právní ochrany. „Občan je tak ve společnosti ‚osvobozené práce‘ vlastně objektem vykořisťování, které právní řád trpí,“ shrnuje Jičínský.⁴⁴

Kritika řízení společnosti skrze administrativní direktivy tak u sociologicky uvažujících právních vědců neznamenala negativní náhled na právní úpravu společenských vztahů jako takovou. Již v šedesátých letech si řada autorů uvědomovala, že i přes vymizení základního třídního antagonismu (vyplývajícího ze soukromého vlastnictví výrobních prostředků) ve společnosti přetrvávají sociální nerovnosti a „neantagonistické rozpory [...], které jsou příčinou nutnosti právního regulování příslušných vztahů“.⁴⁵ Slovy Zdeňka Mlynáře, „i ve společnosti, která odstranila soukromý kapitál a vykořisťovatelské třídy, trvá nadále stav, kdy stupeň vývoje člověka i výrobních a společenských forem ještě nepřekročil skutečnost dělby práce, abstraktní práce a hodnotových vztahů“.⁴⁶ Stále tak existuje například spotřebitelská nerovnost, která vyplývá z „rozdělování ‚podle práce‘“⁴⁷

⁴³ Důvodová zpráva k zákonu č. 40/1964 Sb., občanský zákoník.

⁴⁴ JIČÍNSKÝ, Zdeněk. *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*, s. 37–41. Petr Bělovský v tomto ohledu připomíná existenci institutu občanské výpomoci (§ 384–386 občanského zákoníku č. 40/1964 Sb.), kdy šlo o „nejasně vymezenou mutaci závazkového vztahu mezi fyzickými osobami“ v době, kdy zákoník jinak popíral funkci smluv, jež „měly být v praxi nahrazeny státními službami“. Podle Bělovského byl tento institut spíše „podhoubím pro postupně se rozvíjející šedou ekonomiku,“ vytvářející se spontánně při nedostatečném fungování služeb. BĚLOVSKÝ, Petr. *Občanské právo*. In: BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch. *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009, s. 438.

⁴⁵ BOGUSZAK, Jiří. *K sociální podstatě práva (Právo, svoboda a rovnost)*, s. 301.

⁴⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk. Některé problémy charakteru politiky a státu v socialistické společnosti. *Právník*. 1967, roč. 106, č. 10, s. 929.

⁴⁷ Společnost ve fázi budovaného socialismu se totiž zatím stále řídí zásadou „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce!“. Zásada „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb!“ se uplatní až s dosažením fáze komunismu. To v úvodním Prohlášení konstatuje i socialistická Ústava z roku 1960. Fáze socialismu, kdy se rozděluje „podle práce“, dokonce předpokládá denívalizaci příjmů a vyzdvihuje princip zásluhovosti na cestě ke komunismu. To v roce 1968 reflektoval i Akční program KSČ, jenž stanovuje, že „důsledně uplatňování zásady diferencovaného odměňování podle výkonu je jediným účinným prostředkem k takovému rozvoji zdrojů, který umožní zvýšit životní úroveň a v duchu socialistického humanismu stanovit a zaručit důstojné životní podmínky pro všechny vrstvy naší společnosti“. Akční program KSČ. In: *Československé dokumentační středisko* [online]. [cit. 2024-03-27]. Dostupné z: <http://www.csd.s.cz/cs/g6/4717-DS.html>.

což vede k zájmovým rozporům uvnitř masy pracujících. Předpoklad, že zájmy sociálních sil již neobsahují nic, co by významněji bránilo vědeckosti řízení a posilovalo v politice subjektivismus, je tedy podle Mlynáře neodůvodněný.⁴⁸

Za takovéto situace je pak záhodno partikulární skupinové zájmy výslovně formulovat, nikoli je zastírat. Sociální skupiny právě tím, že jsou „zájmovými skupinami“ a „skupinami nátlaku“ pomáhají podle Mlynáře k tomu, „*aby se státní zájem kryl co nejvíce s prostým společenským zájmem lidí*“.⁴⁹ Na druhou stranu nejde pouze o to, že se státní zájem přizpůsobí aktuálnímu zájmu různých nátlakových formací; je zde zároveň snaha vyhnout se rizikům výše připomenutého „kvantitativního totálního státu“ fungujícího ve vleku zájmových skupin. Zájmové skupiny v socialistickém politickém systému proto nemají za cíl „*mařit celospolečenské zájmy ve jménu zvláštních a dílčích*“, nýbrž „*dosahovat soulad mezi zvláštními a obecnými zájmy*“.⁵⁰

Jak si ukážeme v dalším textu, diskuse vedené v šedesátých letech jsou typické napětím mezi důrazem na větší ohled na společenskou skutečnost a snahou o společenské sebepřekročení. Na jedné straně autoři konstatovali, že teze „*o nespornosti dosavadní socialistické historie, vize blízkého příchodu komunistické společnosti a zániku státu a politiky*“ se ukázaly jako iluzivní. Společenská realita poloviny šedesátých let vyžadovala spíše „systematické racionální úvahy“, a to včetně zásadních změn v ekonomickém systému,⁵¹ v němž se mělo ustoupit od direktivnosti centrálního plánování a přejít k začlenění tržních mechanismů, stojících na drobných rozhodnutích individuálních ekonomických subjektů. Na straně druhé zde však bylo povědomí o nutnosti zohlednit i „perspektivní, historicky dlouhodobý zájem“ člověka, ačkoli směřuje proti jeho krátkodobému zájmu, který je stále ještě deformován tím, že se průměrné potřeby lidí empiricky zformovaly vývojem kapitalistické civilizace.⁵² Stále se tedy počítalo s budováním nové společnosti, což vyžadovalo překročení řady přítomných zájmů. Podívejme se nyní na dobová východiska z tohoto dilematu blíže.

2.2 Decentralizace řízení a tržní mechanismy

Pokud se v šedesátých letech hovořilo o větším ohledu řízení společnosti na sociální realitu, šlo do velké míry o otázky adekvátního pohybu informací, efektivity a zpětnovazebních mechanismů. V tomto kontextu, i v souvislosti s ekonomickými problémy Československa na začátku dekády, postupně sílily hlasy volající po nahrazení administrativně direktivní koncepce řízení hospodářství koncepcí nepřímou, ekonomickou, spočívající ve větší míře než dříve na tržních mechanismech. I v ideologické rovině se považovalo za logické, že se s oslabením rozsahu a intenzity mocenského donucení ve společnosti do budovaného socialismu zvýší tlak ekonomických okolností.⁵³ Zároveň ještě socialistická

⁴⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk. Politika, demokracie a vědecké řízení společnosti za socialismu. In: KRÁL, Miloslav a kol. *Věda a řízení společnosti*, s. 216.

⁴⁹ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Stát a člověk*, s. 62.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 62.

⁵¹ PEŠKA, Pavel. O perspektivách ústavního práva a konstitucionalismu. *Právník*. 1966, roč. 105, č. 5, s. 407.

⁵² MLYNÁŘ, Zdeněk. Poznámky o vztahu socialistické politiky a vědeckotechnické revoluce. *Právník*. 1968, roč. 107, č. 2, s. 84–85.

⁵³ „[...] ba dokonce v daných vztazích bývá intenzita ekonomického tlaku podmínkou absence tlaku mocenského.“ BOGUSZAK, Jiří. *K sociální podstatě práva (Právo, svoboda a rovnost)*, s. 302.

společnost (na rozdíl od komunistické, k níž vývoj směřoval) není natolik materiálně zajištěná, že by mohla uspokojovat všechny lidi podle jejich potřeb. Z těchto důvodů – a také proto, že práce individuí v socialistické společnosti jsou sice již pracemi pro společnost, ovšem ještě všeobecně nikoli pracemi sebeuspokojujícími – musí socialismus užívat mechanismů mzdy a zbožních forem jako motivačních nástrojů.⁵⁴

Zavedení tržních mechanismů do socialistické ekonomiky – tedy vlastně depolitizace a pokročilejší funkční diferenciaci společnosti – se považovalo za vhodné z několika důvodů. Trh – který, jak jsme zmínili, integruje společnost „za zády“ aktérů – se nabízel jako dobrá protiváha kritizované praxe byrokratického řízení. Proti byrokratickému subjektivismu tak byl trh postaven jako něco objektivnějšího.⁵⁵ Přímému administrativnímu řízení bylo vytýkáno i to, že se „soustřeďovalo jen na určité tzv. ukazatele, především na kvantitativní stránku výroby“, kdežto tržní mechanismus je schopný postihnout „všechny stránky výroby prostřednictvím objektivně působícího zákona hodnoty“.⁵⁶ A konečně pak kritika zmiňovala neblahý vliv „hypertrofie direktiv“ na „subjektivitu socialistického člověka“, který v příliš byrokratickém prostředí postrádá stimulaci a „vnitřní lidskou motivaci“, jeho iniciativa je otupena a pocit odpovědnosti huben.⁵⁷

Centrální řízení tak nemělo být direktivně přímé, ale mělo spočívat v „regulaci regulátorů“, tedy nastavení pravidel a mantinelů, v nichž mělo docházet k tvůrčí samoregulaci společnosti. Takováto forma řízení byla například podle členů Richtova mezioborového týmu lépe uzpůsobena pro bohatší a prudší společenské pohyby, které měly nastat s počínající vědeckotechnickou revolucí. Zásadní výhodou „plánovité regulace regulátorů“ bylo to, že „vytváří pružné prostor pro alternaci, individuální a kolektivní podnikavost a mnohorozměrný růst, neboť přeměňuje řízené články v samostatné subjektivní činitele, kteří svým vlastním rozvojem vnášejí do pohybu další dimenzi, a tak se účastňují řízení“.⁵⁸

V praxi ekonomické reformy tedy měl být nahrazen dřívější model hospodářského řízení, v němž nadřazené orgány ovlivňovaly činnost podřízených „vydáváním právně závazných příkazů a zákazů“. V novém modelu již plánovité hospodářské řízení „nesmí deformovat působnost hodnotových kategorií, nýbrž musí působit jejich prostřednictvím“. Jinými slovy, reforma měla dosáhnout stavu, kdy „ekonomické formy řízení neprojevují se cestou výkonu správní moci, nýbrž cestou výkonu ekonomické moci“.⁵⁹

Výše uvedené ukazuje na zhodnocení funkční diferenciaci společnosti ve fázi rozvinutého socialismu, s čímž souvisí i zhodnocení smlouvy coby základního právního nástroje v ekonomickém životě společnosti a coby strukturálního spoje hospodářského a právního

⁵⁴ Viz RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*, s. 118.

⁵⁵ SUK, Jiří. Od stalinské „metafyziky“ k obrysům „třetí cesty“. Vědecký a politický přerod ekonomů Oty Šika (1948–1967). In: HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco. „O nový československý model socialismu“, s. 37. Zároveň se vyzdvihovala emancipovaná síla vědění rozptýlená do mnoha oborů – přičemž strana tuto funkci dobře suplovat nemohla. *Ibidem*, s. 39.

⁵⁶ STUNA, Stanislav – PŘIBYL, Zdeněk – PLÍVA, Stanislav. K problematice hospodářského řízení. *Právník*. 1967, roč. 106, č. 5, s. 407.

⁵⁷ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*, s. 106.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 266–267. Lze říci, že v tomto modelu lidé shora nedostávají příkazy, ale pouhé stimuly. I vůči stimulům však lze přijít s námitkou jejich přílišné technokratičnosti. Tak stimuly považuje za technokratický koncept současný politický filosof Michael J. Sandel. Podle Sandela je stimulování – například to, které má lidi pobídnout k tomu, aby se chovali v určitém směru zodpovědně – alternativou nejen k donucování, ale také k politickému přesvědčování skrze diskusi. SANDEL, Michael J. *Tyranie zásluh: Kam se podělo obecné dobro?* Praha: Karolinum, 2022, s. 133.

⁵⁹ STUNA, Stanislav – PŘIBYL, Zdeněk – PLÍVA, Stanislav. *K problematice hospodářského řízení*, s. 406, 411.

systemu.⁶⁰ Tak Stanislav Stuna, Zdeněk Příbyl a Stanislav Plíva hovoří o tom, že hospodářsko-finanční vztahy budou nově upraveny obecnými právními předpisy a konkrétně formovány nikoli administrativně, ale „smluvní dohodou partnerů“, tedy socialistických organizací. Řídící vztahy by tak měly horizontální formu.⁶¹ Přičemž by se nový model hospodářského řízení měl vyvarovat praxi padesátých let, kdy „byly hospodářské smlouvy mezi podniky (upravující např. odběratelsko-dodavatelské vztahy apod.) jen určitým „převlečením“ administrativně nařizovacích vztahů mezi různými řídicími složkami hospodářského aparátu“. Ekonomické rozpory v ekonomických vztazích za socialismu mají být nově „řešeny samotnými účastníky rozporu“ a právní předpisy již jen vytvářejí a stabilizují podmínky tohoto řešení.⁶²

Je však třeba dodat, že ani ekonomická reforma plně nevykročila z kontextu plánovaného hospodářství. I přes kýženou decentralizaci a přenesení „těžiště plánovitosti [...] přímo do podniků“ a oslabení role centrálního plánu, který měl být „jen pravděpodobnostním odhadem“, byla například v učebnici politické ekonomie z roku 1966 zastávána teze, že plán může „poskytovat ekonomickým jednotkám relativně spolehlivější informace pro jejich decentralizovaná rozhodnutí, než by mohly získat samy“.⁶³ Důležitost politického centra pak spočívala také v přehledu o celkovém společenském kontextu – zejména když se hospodářské otázky dostávaly do střetu s otázkami jinými (sociálními, hygienickými, ekologickými) –, jinými slovy, ve vědeckém poznání „celospolečenských souvislostí“.⁶⁴ Důvodem pro institucionální oddělení orgánů hospodářského řízení od orgánů (centrální i místní) státní správy tak byla nejen neefektivnost řízení hospodářství orgány státní správy, ale i „rozpor ekonomického zájmu podniků a orgánů hospodářského řízení a státem chráněných veřejných zájmů“, přičemž úkolem orgánů státní správy bylo právě prosazovat odůvodněný veřejný zájem.⁶⁵

Závěrem těchto úvah ovšem ještě dodejme, že i potenciální úspěch právě popsaného fungování tržních mechanismů v socialistické ekonomice spočíval na určitých ideových předpokladech a představách o důsledcích přechodu k socialismu. Proto se také zdůrazňo-

⁶⁰ Teorie sociálních (sub)systemů Niklase Luhmanna tvrdí, že aby byla umožněna autopoietická (operačně uzavřená) existence peněžního hospodářství, „musí právo efektivně plnit vlastní funkci, ne funkci hospodářství“. K tomu musí být nalezeny mechanismy strukturního spojení mezi právem a hospodářstvím, které budou „kompatibilní s oddělením systémů a vlastní operativní uzavřeností“. Těmito mechanismy jsou vlastnictví a smlouva. LUHMANN, Niklas. *Právo společnosti*, s. 356–357. V kontextu našeho tématu ale nelze zapomínat na to, že s dosažením komunismu bude institut smlouvy opět upozaděn, neboť s principem odměňování „každému podle jeho potřeb“ bude spousta lidských potřeb uspokojována ze „společenských spotřebních fondů“ a zbožněpeněžní základna se tak nutně zmenší. Zdeněk Kratochvíl tento proces v dobových diskuzích o nové občanskoprávní kodifikaci poeticky shrnul tak, že „báze zákona hodnoty a zbožní výroby“ je skutečně taková kra, s níž by mohlo s přibývajícím sluncem komunismu roztát celé občanské právo v jeho dosavadním univerzálním hodnotovém pojetí“. KRATOCHVÍL, Zdeněk. Předmět a systém socialistického práva občanského. *Právník*. 1962, roč. 101, č. 1, s. 37.

⁶¹ STUNA, Stanislav – PŘIBYL, Zdeněk – PLÍVA, Stanislav. *K problematice hospodářského řízení*, s. 411.

⁶² MLYNÁŘ, Zdeněk. *Stát a člověk*, s. 96. U Mlynáře ovšem nejde jen o kritiku centralizace řízení u státních orgánů, ale i o kritiku institucionálního spojení řešení všech společenských otázek, včetně hospodářských, u národních výborů, a to i na místní úrovni. Perspektiva vývoje národních výborů „komplexně řídících veškerý společenský život na svém území“ měla v koncepci počátku šedesátých let odrazit důraz na zvýšenou účast mas v řízení a „uvést v život“ leninskou koncepci mechanismu sovětu coby základních demokratických forem účasti mas. Hospodářské potíže však od roku 1962 vedly k tomu, že se již s úlohou národních výborů coby základních článků soustavy hospodářského řízení nepočítalo. *Ibidem*, s. 58.

⁶³ Citováno z SOMMER, Vít. *Vědecky řízená společnost*, s. 37.

⁶⁴ SUK, Jiří. *Od stalinské „metafyziky“ k obrysům „třetí cesty“*, s. 25.

⁶⁵ STUNA, Stanislav – PŘIBYL, Zdeněk – PLÍVA, Stanislav. *K problematice hospodářského řízení*, s. 414.

valo, že využívání trhu a zbožních forem není ústupem ke kapitalismu, neboť jde o zbožní formy v rámci „ekonomiky společenské práce“. V takovém ekonomickém systému, navíc významně podepřeném nastávající vědeckotechnickou revolucí, se stírá protiklad mezi hmotnými a morálními stimuly. Hmotné stimuly přestávají být pouze vnějšími a směřují ke „*kultivaci lidských schopností jakožto bytostně společenských sil*“ a zároveň morální stimuly opouští hubené meze „pouhého povinování“, čímž dochází k jejich sblížení až ztotožňování.⁶⁶

Z dobových programatických textů je patrné, že pohyb v prostoru, kde dochází k pokusu překonat protiklad trhu a plánu, či obecně v prostoru, který leží mezi živelností a direktivou, se neobejde bez přijetí silného morálního postoje konformního s cíli přechodu ke komunistické společnosti. Jinak řečeno, tam, kde není plná důvěra v „neviditelnou ruku trhu“ potenciálně utvářející harmonický celek i ze sobeckého jednání aktérů, ale kde se nepřístupuje ani k řízení jednoznačnými direktivami shora, tam jsou kladena velká očekávání na jednotlivého člověka a jeho aktivně kladný postoj ke společnému projektu. Tak v roce 1961 označil tehdejší ředitel Filosofického ústavu Československé akademie věd Arnošt Kolman na konferenci věnované „základním teoretickým otázkám výstavby socialismu a komunismu“ za stěžejní cíl společenských věd vytváření „*socialistického člověka a zvláštní socialistické mentality*“.⁶⁷ I Akční program KSČ z dubna 1968 se plánoval „*opírat především o ty, kteří mají pochopení pro potřeby celé společnosti, kdo nestavějí své osobní a skupinové zájmy proti zájmům socialismu, kdo využívají a rozvíjejí své schopnosti ve prospěch celku, kdo mají smysl pro nové, pokrokové a kdo jsou ochotni je prosazovat*“.⁶⁸

Idea nového člověka však nebyla reformními intelektuály artikulována jen coby nástroj podpory budování nové společnosti. Jak připomínají Mervart a Růžička, tehdejší technooptimisté i marxističtí humanisté se shodovali v tom, že samotným účelem nové společnosti má být to, aby v ní „*jednotlivec mohl plně rozvinout všechny své schopnosti*“. Zejména technooptimistické myšlení pak hlásalo, že tohoto stavu bude dosaženo změnou v celé technologické základně, zvláště pak automatizací výrobního procesu, což člověku umožní mít k rozvoji svých lidských sil dostatek času.⁶⁹ Toto stanovisko pak bylo jedním z legitimizačních důvodů pro klíčovou roli vědy v socialistické společnosti. Věda ovšem neměla být pouze klíčem ke zvýšení produktivity a vytvoření materiálně technické základny potřebné pro přechod ke komunismu – měla být zároveň nástrojem řízení společnosti. Proto v mapování cest „mezi živelností a direktivou“ popíšeme právě vědu jako cestu zásadní.

⁶⁶ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*, s. 85, 81.

⁶⁷ SOMMER, VÍT. Zkoumání budoucnosti socialismu: „vědeckotechnická revoluce“ a prognostika v reformě a „konsolidaci“. In: SOMMER, Vít a kol. *Řídit socialismus jako firmu*, s. 59.

⁶⁸ *Akční program KSČ*. Podobně silné pojetí odpovědnosti prosazovali i v meziválečném období někteří propagátoři technokratického myšlení, například Václav Verunáč: „*Nestačí dnešní organisace, nestačí dnešní metody, nestačí dnešní t.zv. problematická volnost. Nejen volnost, rovnost, bratrství, ale také kázeň, odpovědnost, služba!*“ I pro Verunáče byly základem nového řádu „ukázněná“ svoboda či „disciplinovaná“ soutěž. Viz SOMMER, Vít. *Ve jménu pokroku*, s. 28–29.

⁶⁹ MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 33, 73. Na okraj však lze zmínit názor, který důraz na centrální úlohu rozvoje lidských sil nevidí tak optimisticky. To, co vypadá jako osvobození se od nutnosti, může vytvářet nátlak svého druhu, související s imperativem neustálé sebekultivace a nutnosti flexibility a kreativity. Viz LANDA, Ivan. *Technology and Politics: A Philosophical Lesson from the Prague Spring of 1968*. In: HAUSER, Michael – NDIAYE BERÁNKOVÁ, Jana – NESBITT, Nick. *Revolutions for the Future: May '68 and Prague Spring*. Lyon: Suture Press, 2020, s. 232.

2.3 Vědeckotechnická revoluce jako předpoklad dosažení komunismu

Podobně zásadním milníkem vyhlásování nové fáze socialismu, jakým bylo v Československu přijetí Ústavy z roku 1960, byl XXII. sjezd KSSS v roce 1961, na němž byl položen velký důraz na vědeckotechnickou revoluci. „*Při budování komunistického hospodářství nemůžeme trpět v technice konzervatismus. Jak se říká, na starém koni vysokou překážku nepřeskočíš,*“ prohlásil na sjezdu Nikita Sergejevič Chruščov, přičemž onou vysokou překážkou myslel předstížení hospodářského výkonu i životní úrovně kapitalistických zemí v souladu se zásadou „dohnat a předejít“. ⁷⁰ V tomto ohledu pak byla důležitá představa, že právě socialistický systém dovede nejlépe využít všech možností vědeckotechnické revoluce, což by měl být faktor, který ukáže jeho nadřazenost nad kapitalismem. „*Výrobní vztahy kapitalismu jsou však příliš těsné pro vědeckotechnickou revoluci. Uskutečnit tuto revoluci a využít jejích plodů v zájmu společnosti může jen socialismus,*“ tvrdí Program KSSS po XXII. sjezdu, ⁷¹ na jehož tezi o „*vybudování materiálně technické základny komunismu*“ coby hlavním úkolu se českoslovenští autoři odvolávali i později v šedesátých letech. ⁷²

Symbiózu dělnického hnutí a vědy zdůraznil také Akční program KSČ z roku 1968: „*Čím rozhodněji a nezaopatěji postupuje věda, tím více je v souladu se zájmy socialismu; čím větších úspěchů dobývají pracující, tím větší prostor se otevírá pro vědu.*“ ⁷³ Přičemž se vycházelo z teze, že poznání samo o sobě nestačí – pro zvědeckění společenského řízení je nutné jeho správné zprostředkování politikou. ⁷⁴ Ta měla spočívat na „spojení moci a odbornosti“, ať už skrze kvalitnější složení zastupitelských institucí, nebo využíváním externích expertů, s čímž počítal i čl. 54 odst. 3 tehdejší Ústavy, který stanovil, že „*[v]ýbory [Národního shromáždění] přibírají ke své práci vědce, zlepšovatele, techniky a jiné přední pracovníky hospodářského a kulturního života*“ ⁷⁵ Pokus o intenzivní spolupráci vědy a politiky, přitom za souběžného zdůrazňování humanistických myšlenek, je jednou z nejviditelnějších stop československého reformního pohybu šedesátých let. Jak poznamenává Sommer, technokratické pojetí reformy navíc nebylo pouhým „*laboratorním pokusem schovaným za zdmi vědeckých ústavů, nýbrž skutečným, veřejným majetkem*“ ⁷⁶

Jak jsme již naznačili, důraz na vědeckotechnický pokrok si nevyžádal jen větší materiální podporu vědy a výzkumu, ale musel být spjat také s novými formami společenského řízení, které by novým vědeckým objevům nepřekážely. Autorský tým *Civilizace na rozcestí*, který dokonce organizaci vědeckotechnické revoluce označil za „*nejvyšší a patrně závěrečné historické poslání komunistické strany*“, konstatoval, že tento úkol může strana se svou vedoucí úlohou zvládnout „*jen když překročí úzký obzor pouhé tradiční mocensko-politické vlády, spojené s administrativními prostředky*“. Těmito starými způsoby bylo sice možno „*zvíťžit nad třídním nepřítelem a malým vlastníkem, ale nikoli vyvolat ekonomickou aktivitu či vydupat ze země vědecké objevy*“ ⁷⁷

⁷⁰ SOMMER, Vít. *Vědecky řízená společnost*, s. 43.

⁷¹ Citováno z HOPPE, Jiří. Radovan Richta a mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce: Proč a jak vznikla *Civilizace na rozcestí*. In: HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCA-MO, Francesco. „*O nový československý model socialismu*“, s. 49.

⁷² MLYNÁŘ, Zdeněk. *Politika, demokracie a vědecké řízení společnosti za socialismu*, s. 213.

⁷³ *Akční program KSČ*.

⁷⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Politika, demokracie a vědecké řízení společnosti za socialismu*, s. 215.

⁷⁵ ŠAMALÍK, František. *Základní problémy politického řízení společnosti*, s. 206.

⁷⁶ SOMMER, Vít. Úvod: Technokratický socialismus jako (ne)očekávané vyústění pražského jara. In: SOMMER, Vít a kol. *Řídit socialismus jako firmu*, s. 8.

⁷⁷ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*, s. 282.

Plánování vědeckého typu mělo na jedné straně „vyloučit živelnost společenských procesů“ vedoucí „k plýtvání v různých směrech“, ale na straně druhé odmítnout názor, že se ke škodlivé živelnosti a narušení plánu dojde již jen tím, že se společenské činnosti nenaplánují do nejmenšího detailu. Systém regulací a kontrol – ať už by šlo o obecné právní předpisy, nebo o ekonomické podněty – měl působit spíše v prostoru mezi živelností a direktivou tak, že by „orientoval jednání a činnost na cíle plánu, takže by tyto činnosti probíhaly samočinně ve směru plánu“.⁷⁸ Silová stránka řízení měla ustoupit stránce informační, a proto teorie řízení hledala inspiraci především v kybernetice a teorii komunikace.⁷⁹ Předmětem studia tak byly ztráty či zkeslení informací během jejich přenosu a určení adekvátních komunikačních struktur pro danou situaci, přičemž narůstala obliba struktur *síťových*, oproti těm *hierarchickým*.⁸⁰

Volba vhodné struktury pak vedla i k diskuzi o tom, zda je nutné přizpůsobit design komunikačních toků a algoritmů lidem a jejich jednání, nebo zda jsou lidé naopak natolik tvární, že se na tento design, a tedy na „logiku“ technologického pokroku, adaptují oni. Jak uvádí Ivan Landa, zdůraznění automatického principu a jistá míra vyloučení lidského faktoru v politickém rozhodování nebyly podle tehdejších technooptimistů viděny příliš problematičticky – ba naopak byly chápány jako hráz proti riziku „kultu osobnosti“.⁸¹ To je zajímavé v kontextu výše zmíněných tezí o centrálním postavení člověka a rozvoje jeho lidských sil. Na druhou stranu, v podmínkách československého poststalinismu byla určitá politická opatrnost stále pochopitelná a odkazy na „neutrální“ doménu exaktních věd byly pro tuto strategii vhodným nástrojem. Tak Francesco Caccamo popisuje, jak na zasedání expertního právnícko-politologického týmu okolo Zdeňka Mlynáře v březnu 1967 docházelo k častému obohacování příspěvků o poznatky z matematiky, statistiky či kybernetiky a v příspěvcích se často objevovaly složité diagramy, tabulky a vzorce: „*Příliš abstraktní charakter tohoto počátečního období ovšem odpovídal také opatrnosti některých vědců a jejich přání nekompromitovat se tím, že by se rovnou ponořili do delikátních otázek politiky.*“⁸² S pražským jarem a dalším uvolněním poměrů se ovšem otázky demokratizace dostaly výrazně na pořad dne, což postihlo i debaty o vědeckotechnické revoluci.

⁷⁸ TLUSTÝ, Vojtěch. *Obecné filosofické a sociologické problémy řízení*, s. 53–54.

⁷⁹ KRÁL, Miloslav. Vědeckotechnický pokrok a řízení společnosti. In: KRÁL, Miloslav a kol. *Věda a řízení společnosti*, s. 35. Tyto přístupy byly hojně reflektovány i na Západě. Jak uvedl například americký politolog Karl W. Deutsch, poválečné období bylo charakteristické procesy změn, které způsobovaly, že tradiční intelektuální vybavení průmyslových společností již přestávalo být přiměřeně odpovídající. Toto intelektuální vybavení muselo být v podstatném rozsahu zvýšeno, k čemuž měly dopomoci právě technologické doplňky lidského myšlení a nové vzory kooperace nejen mezi lidmi, ale i mezi lidmi a stroji. Právě teorie komunikace a kontroly a kybernetika pro to byly podle Deutsche vhodnými nástroji. Kybernetické teorie, například ta vypracovaná Norbertem Wienerem, považovaly komunikaci za proces společný různým systémům: „*To, co dělá organizace, je komunikace, to je schopnost předávat zprávy a reagovat na ně; a zdá se, že to platí stejně o organizacích živých buněk v lidském těle, jako o organizacích strojních součástek u elektronického počítače nebo jako o organizacích myslících lidských bytostí v sociálních skupinách.*“ DEUTSCH, Karl W. *Nervy vlády*. Praha: Svoboda, 1971, s. 42, 154.

⁸⁰ Jak uvádí současný fyzik Albert-László Barabási, problém hierarchické „stromové“ struktury je v tom, že je centrum vystaveno hrozbě informačního přetížení. Aby se přetížení zabránilo, dochází na vícero úrovních k filtrování informací, což vede k oslabení pružnosti organizace. Viz LANDA, Ivan. *Technology and Politics*, s. 228.

⁸¹ Ibidem, s. 234. Slovy představitele tehdejšího technooptimistického směru, filosofa Miloslava Krále, socializace společnosti má „*přizpůsobit makrosociálněsociální organizaci vyspělým výrobním silám, zvláště technice.*“ KRÁL, Miloslav. *Vědeckotechnický pokrok a řízení společnosti*, s. 31.

⁸² CACCAMO, Francesco. Ke vzniku pražského jara: Zdeněk Mlynář a mezioborový tým pro rozvoj politického systému. In: HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco. „*O nový československý model socialismu*“, s. 103.

2.4 Řízení společnosti a otázka demokracie

„Pražské jaro svědčí o tom, že ve vzácném dějinném okamžiku nastává taková souhra okolností, díky níž snahy o reformu všemocného systému přeskočí do revolučního pohybu, který začne měnit systém samotný,“ píše filosof Michael Hauser v návaznosti na vývoj v roce 1968, kdy se shora uskutečňované reformy postupně pokoušela uchopit veřejnost a přicházela s vlastními formami politického projevu a organizace.⁸³ Sociální organizace organizované modernity začala být i v Československu (podobně jako na Západě, byť s řadou odlišností) zpochybňována silným demokratickým pohybem.⁸⁴ Bylo-li tedy „vědecké řízení společnosti“ v letech předcházejících pražskému jaru základním mottem reformistů, během roku 1968 byly technooptimismus či manažerismus podrobovány z demokratických pozic vcelku silné kritice.

Například přesun ekonomického řízení z centra na jednotlivé podniky, respektive jejich ředitele podle kritiků ještě neznamenal lepší podmínky pro pracující či demokratičtější charakter řízení. Jak konstatoval František Šamalík, „[j]e-li despotou ministerstvo nebo ředitel fabriky, tím se moc nemění. Dokonce malý místní despot je horší než centrální.“ Podobně podle historika a sociologa Miloše Bárty byrokracie „nejsou lidé v glotovém plášti, mávající razítkem, ale společenský vztah, umožňující nemnohým ‚mávat‘ s mnohými“. Pokrok oproti stranickým strukturám typickým pro éru Antonína Novotného by pak v případě manažerismu vězel jen v tom, že „dnes budou v jádře totéž dělat manažeři, na úrovni soudobé vědy, tj. v našem případě narychlo listující v překladech příruček o ‚human-relations‘“.⁸⁵ Petr Kužel v současné studii o radách pracujících připomíná kontext těchto rizik, kdy je důležité si uvědomit relativní slabost odborů i mechanismů práv pracujících v tehdejšímu systému – za takové konstelace by hodnocení manažerů podle prosperity podniku mohlo vést „k větší exploataci pracujících ze strany manažerů“.⁸⁶

Obdobné výtky směřovaly i vůči technokratům ve smyslu vědeckých odborníků. Jiří Boguszak a Zdeněk Jičínský proto volali již v období před pražským jarem po zabezpečení nejen svobody vědy a vědecké diskuze, ale i demokratické kontroly vědců. I směrem k vědě musí fungovat zpětnovazební mechanismy, neboť i ze strany vědců mohou vycházet autokratické tendence. Skutečnost, že „odbornictví nepředstavuje jen vědění, ale i určité sociální skupiny, jež mohou uplatňovat i jisté partikulární zájmy“, vede k nutnosti „demokratické nadvlády nad ‚technokracií‘“.⁸⁷

Technooptimisté se snažili námitky radikálních demokratů mírnit například tím, že poukazovali na nutnost vymezení oblastí, v nichž je demokratické rozhodování vhodné, a takových oblastí, kde tomu tak není. Například pro sféru výroby není podle Vojtěcha Tlustého demokratická organizace vhodná, neboť je zde „nevýkonná a nemá k tomu odborné předpoklady“. To však podle tohoto sociologa není důvod k výrazným obavám, neboť vztah nadřízenosti a podřízenosti v dílčích momentech (v organizacích orientovaných na speciální cíle) ještě neznamená „totální podřízenost člověka člověku“, je-li demokraticky

⁸³ HAUSER, Michael. Cesta pražského jara od reformy k revoluci. In: HAUSER, Michael (ed.). *Pražské jaro. Logika nového světa*, s. 70.

⁸⁴ MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „Rehabilitovat Marxe!“, s. 14.

⁸⁵ Obojí citováno z KUŽEL, Petr. Pražské jaro: boj o rady pracujících, společenskou samosprávu a ekonomickou demokracii. In: HAUSER, Michael (ed.). *Pražské jaro. Logika nového světa*, s. 93.

⁸⁶ Ibidem, s. 99.

⁸⁷ BOGUSZAK, Jiří – JIČÍNSKÝ, Zdeněk. K otázkám socialistické demokracie. *Právník*. 1966, roč. 105, č. 1, s. 4.

organizován politický systém.⁸⁸ Richtův tým nadto dodává, že převáží-li v určitý moment vědeckého řízení negativní technokratické tendence, nejsou jejich příčinou věda a technika samotné, ale spíše podmínky, „za kterých se vyhrocují jisté skupinové a třídní zájmy, jimž se věda a technika podřizují“.⁸⁹

Konkrétně v otázce spoluúčasti zaměstnanců na řízení podniku, což mělo být zhmotněno v institutu rad pracujících, převažovaly během šedesátých let mezi experty spíše kritické hlasy. Jak uvedl v roce 1963 Ota Šik, důvodem byl zvláště předpoklad nízké kvalifikace participujících dělníků: „[V]ýrobci se nemohou podílet na řízení bez dostatečné úrovně znalostí a jejich účast na řízení je omezena jejich poměrně dlouhou pracovní dobou a jejich poměrně úzkým polem znalostí.“⁹⁰ Ivan Landa ve své analýze dobového technokratického myšlení rovněž zmiňuje, že málo kvalifikované dělnictvo bylo technokraty vnímáno jako málo flexibilní na to, aby se přizpůsobilo technologickému pokroku, čímž se stávalo ve vztahu k vědeckotechnické revoluci reakční silou. Proto musel být alespoň dočasně zachován (a možná i prohlouben) rozdíl mezi vládnoucími a ovládanými, jakkoli se to rétoricky zahalovalo do zástěrky decentralizace či deideologizace.⁹¹

Jak jsme však uvedli, tlak na demokratickou legitimitu vládnutí se s postupujícími šedesátými lety zvyšoval, přičemž demokracie nebyla chápána „čistě utilitaristicky, jen jako prostředek k dosažení politických a jiných cílů, ale právě tak i jako prostředek [...] všestranného projevu společenských sil i jednotlivců“.⁹² Proto se řada autorů pokoušela o syntézu technokratického a demokratického přístupu. Jak docílit toho, aby demokratické instituce zajistily racionálnost rozhodování a provádění rozhodnutí a zároveň aby racionalizační instituce (hospodářský či vědecký aparát) byly „pevně vřazeny do demokratické soustavy“?⁹³

Technooptimisté i v otázce souběžného pokroku v oblastech demokratizace a racionalizace důvěřovali rozvoji moderních technologií. Jestliže v době intenzivní mechanizace založené na principech taylorismu (tedy rozčlenění výroby do dílčích, specializovaných úkonů a přesné racionalizace pohybu dělníků) ještě vyloučení pracujících z participace na řízení podniku dávalo jistý smysl, v poválečné éře již tomu tak být přestává. Jinými slovy, „na určité technické úrovni se nároky a možnosti pro účast pracujících na ekonomické decizi radikálně mění“, píše se v *Civilizaci na rozcestí*. Aby však pracujícími nárokováná účast na řízení byla efektivní, je potřeba vzdělání. Finální teze Richtova týmu tak zní: „V socialismu patří vláda všem pracujícím, nikoli pouze odborníkům. Avšak zároveň kolektiv pracujících nemůže opravdu socialisticky „vládnout“ bez uplatnění odbornosti, vědy. Jediné definitivní řešení může být: udělat ze všech odborníky (a zároveň postupně rušit nutnost vládnutí vůbec).“⁹⁴

⁸⁸ TLUSTÝ, Vojtěch. *Obecné filosofické a sociologické problémy řízení*, s. 68, 76.

⁸⁹ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*, s. 278.

⁹⁰ Citováno z KUŽEL, Petr. *Pražské jaro: boj o rady pracujících, společenskou samosprávu a ekonomickou demokracii*, s. 105. Na druhou stranu i pro ty, kdo rady pracujících nepodporovali kvůli samotné logice větší participace dělnictva na řízení, dávala nakonec smysl strategická výhodnost jejich existence v tom, že měly pravomoc vyhodit neschopné podnikové manažery dosažené z politických důvodů stranickým centrem, což byla asi ta nejméně efektivní varianta. Viz ibidem, s. 106.

⁹¹ LANDA, Ivan. *Technology and Politics*, s. 252.

⁹² ŠAMALÍK, František. *Základní problémy politického řízení společnosti*, s. 202. I Šamalík zde ovšem v duchu víry v historický vývoj směrem ke komunismu považuje demokracii coby způsob politického řízení za dočasnou formu. Jak známo, s dosažením komunismu ustoupí politické řízení plně tomu vědeckému, nadvláda člověka nad člověkem (jakkoli demokratická) ustoupí pouhé „správě věcí“.

⁹³ Ibidem, s. 203.

⁹⁴ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*, s. 227, 279.

Z jiné strany k řešení dospívá Zdeněk Mlynář. Podle něj je demokracie „*nutným předpokladem vědeckosti ve společenském životě*“. Jen ona totiž dává různým stránkám rozporu poznávaného objektu (jímž jsou „*lidé, kteří tvoří subjekt společenské praxe*“) možnost projevit se coby subjektivní činitelé samotného poznávacího procesu. Přitom si však Mlynář uvědomuje napětí, které vzniká mezi krátkodobými zájmy většiny a jejími objektivními potřebami, respektive objektivními potřebami společnosti jako celku.⁹⁵ Jak toto napětí překonat? Podle Mlynáře nikoli mocenským nástrojem prosazování objektivních potřeb, jakkoli by byl efektivní. Takovýto technokratismus by se stejně musel ideologicky vydávat za demokracii, „*neboť jen tím by se mohl udržovat u moci za podmínky, kdy je zlikvidována soukromovlastnická struktura ekonomických vztahů*“.⁹⁶ Je tedy třeba začít u demokracie – jenže u jaké? Mlynář zde vychází z rozdílu mezi *politickou a lidskou* emancipací, který popsal již Karl Marx.⁹⁷ V této logice nestačí „*rozvinout plně politickou demokracii ve vztazích občan-politické společnosti*“. Je třeba jít za úroveň politické emancipace a „*začít ve sféře, v níž už člověk nemůže nadále připravovat podmínky své lidské emancipace politickou činností, ale jen určitou délbou práce, svou pracovní účastí na tvorbě společenského produktu*“. Proto je řešením ekonomická demokracie, „*samospráva výrobců v nejširším slova smyslu*“. Až v jejím rámci nebudou v očích pracujících vystupovat objektivní potřeby, a tedy faktory omezující krátkodobý zájem člověka, jako v politice „*vítězné*“ sociální zájmy jiných skupin, ale jako ekonomické důsledky daných ekonomickospolečenských poměrů.⁹⁸ Takto pochopeny mají „*průměrné*“ zájmy lidí potenciál se s jejich objektivními potřebami ztatelně sblížit.

Závěr

V předcházejícím textu jsme analyzovali diskuze o řízení společnosti v kontextu období vrcholící organizované modernity během dvou desetiletí po druhé světové válce. Zajímavá pro naše zkoumání byla především šedesátá léta coby období, kdy docházelo k transformaci i uvnitř technokratického myšlení, a to v kontextu počínající třetí průmyslové revoluce, respektive období, které americký sociolog Daniel Bell slavně nazval jako období přechodu k postindustriální společnosti. Zejména na textu *Civilizace na rozcestí* jsme ukázali, že i v československém prostředí se počítalo s novými formami řízení, které by alespoň částečně reflektovaly přechod od hierarchické byrokratické organizace k síťovému uspořádání, inspirovanému teorií komunikace a kybernetikou. Obecně lze říci, že

⁹⁵ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Politika, demokracie a vědecké řízení společnosti za socialismu*, s. 226, 223.

⁹⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Poznámky o vztahu socialistické politiky a vědeckotechnické revoluce*, s. 88.

⁹⁷ Podle Marxe dosáhly buržoazní revoluce (americká, francouzská) pouze *politické* emancipace. Státy po nich přestaly být vázány na státní náboženství a zrušen byl politický význam soukromého vlastnictví tím, že byl zrušen majetkový census ve volbách. Tím ovšem nedošlo ke zrušení náboženství a soukromého vlastnictví jako takových: „*stát může být svobodným státem, [...] aniž je člověk svobodným člověkem*“. Zatímco politicky emancipován vystupuje občan v *politické* pospolitosti již jako pospolná bytost, ve sféře *občanské* společnosti vládne egoismus a člověk coby soukromá osoba zde „*ostatní lidi považuje za prostředek, sám sebe ponižuje na prostředek a stává se hříčkou cizích sil*“. Základem občanské společnosti je totiž právo na soukromé vlastnictví, „*tedy právo libovolně, bez vztahu k jiným lidem, nezávisle na společnosti, užívat svého jmění a disponovat jím*“. Takové právo „*se nezakládá na spojení člověka s člověkem, nýbrž naopak na odloučení člověka od člověka*“. K lidské emancipaci proto dojde až tehdy, kdy se člověk stane i „*ve své individuální práci, ve svých individuálních poměrech druhovou bytostí*“. MARX, Karl. K židovské otázce. In: *Marxists.org*. [cit. 2024-04-01]. Dostupné z: <https://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1843/101843.htm>.

⁹⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Poznámky o vztahu socialistické politiky a vědeckotechnické revoluce*, s. 88–89.

technokratismus šedesátých let byl specifický tím, že již reflektoval technologické výzvy nastupující fáze průmyslové revoluce, které směřovaly spíše k decentralizaci, a zároveň stále ještě pracoval s optimistickými sociálněinženýrskými představami o řízení společnosti jako celku. Ideálem byla společnost, která překoná nevzdělanost a zájmové konflikty a bude efektivně spravována pomocí depolitizovaného expertního vědění.⁹⁹

Na československém příkladu jsme pak vedle zohlednění technologického vývoje museli do úvah zahrnout i politický faktor poststalinistického uvolňování. Tyto skutečnosti nás vedly k vymezení prostoru „mezi živelností a direktivou“, který stále přisuzuje centrální místo plánování, nicméně kde již plánování neprobíhá skrze přímé administrativní direktivy, ale spíše nepřímo (pomocí „regulace regulátorů“) a dává větší autonomii jednotlivcům a dílčím socialistickým organizacím. Postupně jsme ukázali, že v prostoru, kde trvá nedůvěra k tomu, že živelné a sobecké zájmy jednotlivců harmonizuje a společnost integruje „neviditelná ruka trhu“, ale kde již zároveň není taková vůle po autoritativním mocenském řízení, jsou určité koncepty zdůrazňovány více než jinde. Zprv šlo o objektivitu – jak zavedení tržních mechanismů do plánované ekonomiky, tak propojení politiky a vědy měly zamezit nebezpečí „subjektivismu“, které vycházelo jak z živelnosti, tak z direktivnosti. Zadruhé šlo o morálku – nemá-li člověk být veden jen svými partikulárními zájmy ani pouze pasivně poslouchat rozkazy shora, musí si zvnitřnit určitou morálku a ztotožnit se s vládnoucím ideologickým příběhem. V československém prostředí byly tyto důrazy posíleny dokonce ústavním prohlášením ohlašujícím dobudování socialismu, což optimisticky počítalo s možnostmi objektivnějšího řízení za podmínek dokončeného třídního boje a „novými socialistickými lidmi“, upřednostňujícími perspektivní zájmy celku nad ty své krátkodobé vlastní. Naše zkoumání nás vede k závěru, že požadavky objektivní morálky kladou jak na jednotlivce, tak na politické vedení větší nároky než podmínky živelnosti či direktivismu.

K pokročilejší realizaci řízení v prostoru „mezi živelností a direktivou“ v intencích myšlení šedesátých let ovšem nedošlo. Pokud jde o Československo, násilné potlačení experimentu pražského jara vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a následná normalizace přiblížily formu řízení zpět k direktivnímu pólu. V éře normalizace se ukázala ideologická flexibilita technokratického myšlení,¹⁰⁰ které se odpojilo od sepětí s marxistickým humanismem. „*Zatímco poststalinismus vytvářel pro spontánní aktivity stranické a nakonec i občanské inteligence nemalý prostor a zdálo se, že technooptimistická představa rozvoje vědy jako výrobní síly založené na tvůrčím lidském procesu nabere na obrátkách, obnovený pořádek počítal s vědou, ne však se spontánní tvůrčí aktivitou,*“ shrnují vývoj výstižně Mervart s Růžičkou.¹⁰¹ Kybernetický systém zpracovávající data o fungování hospodářství byl vysoce centralizován, ekonomika znovu více podřízena politickému centru.¹⁰² Právo mělo být opět centrálním prvkem řízení. Právní regulace se měla stát „*prostředkem politické, ekonomické a ideologické regulace*“, její role měla být organizační i výchovná

⁹⁹ Viz ESMARK, Anders, *The New Technocracy*. Bristol: Bristol University Press, 2020, s. 2–6, 37–46.

¹⁰⁰ Pokud jde o reálnou politiku, je technokratické myšlení adaptibilní na různorodé světónázorové pozice. Viz ibidem, s. 8. Vzpomeňme ještě jednou i výše citovaný Schmittův výrok o tom, že technika „*právě proto, že slouží komukoli, není neutrální*“. SCHMITT, Carl. *Epocha neutralizací a depolitizací*, s. 91.

¹⁰¹ MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří. „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 193.

¹⁰² SOMMER, Vít. Cílem řízení je harmonie: výzkum managementu na cestě od ekonomické reformy k „normalizačnímu“ hospodářskému řádu. In: SOMMER, Vít a kol. *Řídit socialismus jako firmu*, s. 108, 100.

v „paternalisticko-technokratickém duchu“. ¹⁰³ Pokud provedeme tezovitě zjednodušení, řekli bychom, že cokoli se odchýlilo od direktivního řízení – tedy i plánování s tržními mechanismy prosazované reformními komunisty –, bylo v této logice označeno za nemístnou „živelnost“.

Na Západě se naopak s nástupem neoliberálního myšlení, jak jsme je popsali v úvodu, úvahy o řízení vskutku přiblížily k pólu preference „živelnosti“. Jak uvádí politolog Anders Esmark, to opět neznamená, že by se v reálu upustilo od technokratických praktik – ty se spíše přizpůsobily dominantnímu ekonomickému myšlení doby s důrazem na „efektivní vládnutí“ a nabraly již opravdu post-industriální podobu. Technokracie se však i zde odpojila z dřívější aliance, kdy již přestala být spojována nejen s utopickým étosem a snahami o komplexní celospolečenské řízení, ale třeba i s keynesiánskou politickou ekonomikou kladoucí větší důraz na státní plánování či rozvoj sociálního státu. ¹⁰⁴ Zde bychom mohli tezovitě zjednodušení použít v přesně opačném směru: cokoli, co se odchyluje od „živelného“ volnotržního řešení, je v neoliberální logice označeno za nemístnou „direktivnost“. ¹⁰⁵

Vývoj od sedmdesátých let až do nedávné doby – kdy se i v postkomunistických zemích přejala varianta neoliberálního systému – tak mohl naznačovat, že prostor „mezi živelností a direktivou“ je spíše uprázdněn. Nicméně i rostoucí zájem o myšlení šedesátých let v současné české odborné literatuře může naznačovat, že některé prvky tehdejších úvah o řízení společnosti mohou být inspirativní. Zejména v kontextu současných výzev typu klimatických změn či rozvoje umělé inteligence a jejich celospolečenských souvislostí jde zvláště o spolupráci mezi demokratickou politikou a takovým expertním věděním, které je chápáno jako veřejný statek. ¹⁰⁶ K úvaze pak můžeme přidat i to, zdali dnešní výzvy a problémy nekladou silnější nárok na lidskou morálku a společensky odpovědné jednání, než jaký vyplývá z dominantní představy modelu *homo oeconomicus* coby člověka snažícího se racionálně sledovat své vlastní zájmy. To vše ovšem při vědomí vedlejších efektů až přílišného odstupu politického ideálu od společenské skutečnosti.

¹⁰³ KOPEČEK, Michal. *Vládnout právem*, s. 61.

¹⁰⁴ ESMARK, Anders. *The New Technocracy*, s. 49–50, 10.

¹⁰⁵ Kulturní teoretik Mark Fisher v tomto smyslu zmiňuje, že od doby, kdy do sebe hegemonní ideologie vstřebala původně kontrakulturní diskurzy autonomní organizace v sítích namísto hierarchií, je prakticky veškerý mainstreamový politický diskurz „skeptický ke státu, plánování a možnostem organizované politické změny“. FISHER, Mark – AMBROSE, Darren (ed.). *K-punk: The Collected and Unpublished Writings of Mark Fisher (2004–2016)*. London: Repeater Books, 2018, s. 499.

¹⁰⁶ Podobného názoru je například Ondřej Lánský, když poukazuje na závažné proměny společenského prostředí, se kterými se budeme v následujících desetiletích vyrovnávat, přičemž zkoumání zapojení československého expertního vědění šedesátých let do politického procesu může nasvítit dynamiku vztahu vědy a společnosti při politickém rozhodování. Podle Lánského nejde „pouze o historickou zajímavost, ale také o proces, ve kterém se do řešení celospolečenských otázek zapojila nejen politika, ale také věda, a to v plodné vzájemné spolupráci“. LÁNSKÝ, Ondřej. *Expertí ve službách politiky: Vliv politické vědy a sociologie na Akční program KSČ*. In: HAUSER, Michael (ed.). *Pražské jaro. Logika nového světa*, s. 245, 222.

Between Spontaneity and Directive: Thoughts about Societal Steering in the Czechoslovak 1960s

Jan Géryk (<https://orcid.org/0000-0002-0792-1713>)

Abstract: The study analyzes discussions in the reform Communist environment in Czechoslovakia in the 1960s in order to explore the specific space of societal steering between the poles of “spontaneity” and “directive”. The political situation of the specific post-Stalinist period was characterised by refusing the directive management of the period of sharpened class struggle and the “cult of personality”. At the same time, however, even the inclusion of market elements in the planned economy at that time did not imply a move towards a fully market system, labelled negatively as “spontaneous”. In such a politically limited space, innovative modes of management were thought over, especially scientific management. The paper concludes that the management of society between the poles of spontaneity and directive is very demanding regarding the internalisation of the morality of the prevailing social system by the individuals. In Czechoslovakia, such demands should have been strengthened by the declaration of socialism as a new epoch in the 1960 Constitution. Nevertheless, the paper finds the search for ways of societal steering in such a space between spontaneity and directive inspiring in some moments, especially in the context of contemporary challenges such as climate change or the development of artificial intelligence.

Keywords: societal steering, organized modernity, scientific technological revolution, spontaneity, directive, reform communism, Czechoslovak post-Stalinism